

קידום התעשייה במושבים - צרכים ואפשרויות

לאחרונה מרבית אצלנו לדון באפשרות לפיתוח תעשייתי במושב ובמשק המשפחתי בכללו. ביסודה של עובדה זו נעוצים כמה גורמים, ואנו ננסה לעמוד עליהם במאמר זה.

עקב הידע והאמצעים הטכנולוגיים ההולכים ומתפתחים, מתעוררות בשנים האחרונות בעיות של אי התאמה בין הכושר הטכנולוגי לבין היקף השוק לתוצרת חקלאית. היקף השוק מצומצם מדי בהשוואה לאמצעי הייצור העומדים כיום לרשות החקלאים. הגידול בתפוקה, תוך צמצום מספר העובדים, היא תופעה המאפיינת את החקלאות בשנים האחרונות בעולם, ובכללם גם את ישראל. בעשור האחרון עלה התוצר החקלאי בישראל בקצב של כ-6% לשנה, לעומת זאת, חלה ירידה של כ-1.5% לשנה במספר המועסקים בחקלאות. כתוצאה מתהליך זה שהוא, כאמור, תולדה של השיפורים הטכנולוגיים, מועסקים במשק החקלאי רק 62% מכח-האדם במשק המשפחתי.

אי-התאמה בסיסית

הסקטור הקיבוצי פתר בעיות אלה ע"י פיתוח ענפים חקלאיים עתירי-הון והפניית עודפי כוח האדם לפיתוח התעשייה וענפי-שירות. הכוח הארגוני של הקיבוצים, כוחם המקצועי, הידע הרב שהצטבר אצלם ויכולת ההשקעה הקולקטיבית — כל אלה יצרו תנאים נוחים לפתרונות מסוג זה. לעומת זאת, המשק המשפחתי שכושר ההתאמה שלו למצבים משתנים מטבע הדברים קטן יותר, הצליח פחות לפתור את הבעיות. סקטור זה "פתר" כביכול את בעיית עודפי כוח האדם, שנפלטו מהמשק החקלאי ע"י עבודות חוץ, ולמעשה 24% מההכנסות בסקטור המושבי מקורן בעבודות חוץ אלה. ואולם, התהליך של מעבר לעבודות חוץ גורם לקונפליקט בין הסקטור החקלאי, שעיקר מעייניו במשק החקלאי, לבין הסקטור של עובדי חוץ, שתשומת ליבם נתונה לתחום המוניציפלי בלבד. ריבוי עבודות החוץ גורם לכך שחלק גדל והולך של ההכנסות בכפר אינו עובר דרך האגודה. דבר זה כמובן מחליש אותה, וכתוצאה מכך — מתרוקנות מתוכנן כל אותן זיקות המלכדות קבוצת אנשים לקהילה חברתית מגובשת. זוהי בעיה רצינית של המשק המשפחתי הקשורה במבנה שלו והמחייבת אותו בהתמודדות.

העקרונות והמציאות

העקרונות שעליהם מבוסס מושב העובדים הם: יחידות משק המעובדות בעבודה עצמית של המשפחה; שיווק וקניות מאורגנים ועזרה הדדית בייצור; בקיצור — אגודה משקית זהה לאגודה המוניציפלית. מושב עובדים הוא אגודה

שיתופית להתיישבות, המאגדת בתוכה בעלי משקים משפחתיים ובעלי מקצוע כחברים באגודה, שמספקת את השירותים המוניציפליים, התרבותיים והמשקיים לחבר. ההתפתחות הטכנולוגית מעמידה בפני המשק המשפחתי בעיות, מנוגדות לעקרונות המוצהרים שעליהם מבוסס המושב. טכנולוגיה חדישה מחייבת התמחות וגודל כעיקרון בסיסי בייצור, בעוד ששמירת עקרון העבודה העצמית מחייבת מידה רבה של וויתור על התמחות והגבלה של גודל היחידה המשקית. אגודה משקית הזוהה לאגודה מוניציפלית מחייבת הומוגניות בשטחי הפעילות הכלכלית של תושבי הכפר, אך יחד עם זאת – השירותים שהאגודה מספקת לחברים גדלים והולכים ועמם גדל מספר החברים שאינם מועסקים בחקלאות. ההטרונות החברתית גדלה גם עקב יציאתם של בניס רבים לעבודת חוץ. הפער בין היסוד המוניציפלי והיסוד המשקי מתרחב. וככל שפער זה גדל, הולכת וקטנה יכולתו של המושב להחליט החלטות משותפות חשובות.

ההיצע הזמני של פועלים מהשטחים המוחזקים מסייע גם הוא לעיצוב דמות של "בעל חווה" הנעזר בעבודה שכירה בחקלאות בהיקף ניכר. ברור שלא נותרו אינטרסים משותפים רבים בין מעביד המעסיק 20–30 פועלים, לבין חברו למושב העובד כשכיר בחוץ. הנה כי כן רואים אנו כי אף תהליך זה גורם להחלשת האגודה.

בעיית דור ההמשך

בעיה נוספת חשובה שלא באה על פתרונה במשק המשפחתי היא בעיית עתידו של דור ההמשך. לבעיה זו שני היבטים. הראשון קשור בהורשת המשק. כיוון שעל פי תקנון האגודה רק בן אחד יכול להמשיך את משק הוריו ופיצול היחידה החקלאית אינו אפשרי, נוקטים מושבים רבים בשיטת הסלקציה השלילית בבחירת יורש וממשיך למשק. אב נוטה להוריש את משקו לבן "פחות מוצלח" מבין בניו. מחקר חברתי שבדק תופעה זו מצא שאכן הבנים שנשארו הם בהחלט אותם בניס, שמסיבה זו או אחרת, יכולתם להשתלב בחיים מחוץ למושב הינה הקטנה ביותר. הבעיה של השתלבות מחוץ למושב החריפה עם העליה האדירה במחירי הדירות ויוקר המחיה, ותהליך הסלקציה השלילית הוחמר. בניס השבים משירותם בצבא נתקלים באי יכולתו של המושב שלהם לפתור את בעיותיהם. הלחץ על המוסדות להגדלת מספר היחידות במושבים הולך וגובר. ברם, עקב חסרון בגורמי ייצור בסיסיים – קרקע, מים ומכסות ייצור – הדבר אינו אפשרי. הצעירים הופכים איפוא לגורם מתסיס ולקבוצת לחץ חזקה.

הזנחת הטיפול בשאלה זו גורמת ללחצים כבדים ביותר מצד בני המושב והוריהם בכיוון של בניה במושב והפיכתו למעין "שיכון" – תהליך שניצניו כבר מופיעים.

ההיבט השני של הבעיה קשור בנטייה הטבעית של הנוער כיום לעסוק במקצועות טכנולוגיים מתוחכמים. מאחר שבמסגרת הקיימת של המשק המשפחתי אין אפשרות לשלב נטיות אלה, נפלטים צעירים רבים מן המושבים ומשקים לא מעטים נותרים ללא ממשיך.

על רקע זה ברור, כי אי־אפשר להרחיב את החקלאות במושבים בהיקף שיאפשר קליטת כוח־אדם נוסף בחקלאות. המשקים בצביונם הנוכחי אינם מסוגלים לספק תעסוקה בהיקף הנאות לבני המושב, ואלה נאלצים איפוא לחפש מקורות תעסוקה בסביבת המושב, או להעתיק את מקום מגוריהם לערים ולמרכז הארץ. דבר זה מנוגד ניגוד גמור למדיניות הכללית של פיזור האוכלוסיה. יתר על כן: כפי שכבר הודגש, הצורך למצוא תעסוקת־חוץ מביא לכך שהבנים המוצלחים יותר עשויים לעזוב את המושב ואת האזור הכפרי ולנדוד למרכזי האוכלוסיה הגדולים. תופעה זו אינה תואמת את הצפיות לעליה באיכות כוח־האדם ביישובים. איכות כח־אדם גבוהה היא חיונית מבחינה כלכלית ומבחינה חברתית, והיא אף התנאי הראשון להקמת אגודות חזקות ולהגברת השיתוף במושב.

כבר כיום ישנה עזיבה גדולה יותר של בנים הן ביישובים של יוצאי אירופה והן בכפרים של יוצאי אסיה בעלי השכלה. העלאת רמתם החקלאית של הכפרים כרוכה ברמת השכלה נאותה של המתיישבים. מכאן שהפעולות למניעת עזיבה בכפרים תגרומנה להעלאת הרמה של החקלאות. התנאי לכך הוא מציאת פתרון לאוכלוסיה העודפת ע"י קליטתה והעסקתה. כאן מגיעים אנו לאחת המטרות המרכזיות של התיעוש במשק המשפחתי; **דהיינו הבטחת תעסוקה לבני המושב במקום, וצימצום עבודת החוץ ההולכת ומתרחבת.**

סלקציה שלילית

עקב העדר מוביליות חברתית נאותה נשארים הבנים שנפלטו מן החקלאות בכפר, כשהם סובלים מאבטלה סמויה, ולכך נודעת השפעה שלילית על אקלים התעסוקה והפעילות הכלכלית. העוזבים את הכפר מייצגים בדרך כלל את האלמנט החיובי של בעלי היוזמה והמקצוע, שחשוב היה להבטיח את הישארותו בכפר.

כתוצאה מהיעדר נסיון חקלאי אצל מרבית המתיישבים בשלב ההתיישבות הראשון והיתרונות שיש לגודל, נתגבש דגם של ענפים משותפים המעניקים רנטה לבעליהם. רנטה זו הופכת את הצירוף של מגורים במושב יחד עם עבודת־חוץ למשתלם בהשוואה לעובדים בעלי אותם כישורים המתגוררים מחוץ למושב. לכך מצטרפים גם מחירי הדירות המאמירים בערים, והתוצאה מכל אלה היא הישארותם של אלמנטים בלתי יצרניים מבחינה חקלאית במסגרת הכפר. זאת ועוד, תהליכי האורבניזציה משפיעים גם הם על הנעשה במושב העובדים. הקירבה לעיר של חלק מהמושבים יוצרת מצב של שפע היצע תעסוקה מחוץ לחקלאות. עובדה זו ביחד עם הרנטה לגורמי ייצור חקלאיים, שלא להזכיר איכות סביבה גבוהה מבחינה אקולוגית וחברתית — הפכו את המגורים בכפר למוקד משיכה לגבי חלקים מסויימים באוכלוסיה. טיפוס זה של "משק" הינו איפוא מבוקש ביותר.

ולבסוף, החקלאות כידוע אינה מהווה פתרון שלם לבעיות הכלכליות של המשק המשפחתי; בעיקר באזורים פרובלמטיים מבחינה חקלאית. יש לפנות איפוא, למקורות הכנסה נוספים, כדי להעלות את רמת ההכנסה של המושבים

הקיימים. את המקורות האלה סיפקה, עד כה, עבודת החוץ. אך לנוכח האספקטים השלייים הכרוכים תכופות בעבודות חוץ, יש להעדיף את אספקתם של מקורות הכנסה נוספים אלה בדרך קידום התעשייה במושבים.

הוויכוח סביב בעיית התיעוש

ההצעות לתיעוש במושב מעוררות לעתים התנגדות עזה. למתנגדים לתיעוש טענות כבדות משקל. הם חוששים להרס החברה הכפרית כתוצאה מתהליכי התיעוש, ונימוקיהם עמם. התיעוש יביא לריבוי במספר חברי האגודה שאינם חקלאים; התיעוש יהיה כרוך בהתרחבות העבודה השכירה וייצור פער חמור בין הכנסות החקלאים מזה, ועובדי התעשייה והמינהל מזה. ועוד, הקונפליקט, כך טוענים המתנגדים, בין החקלאים לבין עובדי התעשייה לא ייעלם למרות העובדה שהתעשייה תהיה בבעלות זו או אחרת של האגודה. שהרי מטבע הדברים האינטרסים שונים ולפעמים אף מנוגדים. נימוק נוסף מתייחס ליכולתו הארגונית, המקצועית והתקציבית המוגבלת של המושב. לא תמיד מצויים במושב אנשי ארגון יעילים וכוח-אדם מקצועי מספיק, אשר יוכלו לנהל תעשייה מודרנית (ובמיוחד באותם מושבים הזקוקים ביותר לתעשייה זאת). קיים, כמו כן, חשש כי התיעוש במושב יגרום למעבר עובדי חקלאות לתעשייה — מעבר שאינו מתחייב מחוסר אמצעי ייצור חקלאיים קיימים, אלא נובע מהזנחתם. ויש כבר תקדימים לתופעות אחרונות אלו, טוענים המתנגדים.

טיעונים אלה ואחרים יש להביא בחשבון שעה שבוחנים את הבעיה. אלא שיש לזכור עובדה בסיסית אחת: קיימים תהליכים ומגמות שיש בהם כדי לסכן את עצם קיומו של המושב. אפשר למנוע או לדחות תהליכים אלה בשתי דרכים: ע"י הקמת מערכת של סייגים חוקיים או ע"י התמודדות גלויה עם הבעיות תוך ידיעה ברורה של הסיכונים. תיעוש המושב הוא דרך של התמודדות עם הבעיה, בעוד שהתעלמות מן הקשיים או נסיון להיאחז בסייגים ואיסורים, יחטיאו בסופו של דבר את המטרה, כיוון שהציבור לא יוכל לעמוד בכך. דומה, איפוא, שאין מנוס מהתמודדות עם הבעיות של התיעוש במשק המשפחתי תוך מאמץ להקטין ככל האפשר את הסיכונים הנובעים ממנו מזה, ולהפיק את התועלת המירבית מיתרונותיו מזה.

תרומתה של התעשייה למושב מתמקדת בהרחבת פעילותו הכלכלית מעבר לאפשרויות החקלאיות, באופן שאפשר יהיה להבטיח את חלקו היחסי של המושב בכלכלה של המדינה, ליצור משקים המבוססים על עבודת שני מפרנסים (אב ובן); ולספק תעסוקה לחברים העובדים כיום בעבודות חוץ. עבודת החוץ, היוצרת ניגודי אינטרסים בין האגודה לחבר, תהפוך בדרך זו למעין ענף פנימי של המושב. שילוב עובדים שאינם חקלאים בתעשייה, שהיא בבעלות מלאה או חלקית של האגודה, יוצרת מצב שבו חלק גדול מניגודי האינטרסים הופך לניגודים פנים-אגודתיים. כמובן שגם במקרה זה קיים הבדל אינטרסים בין החקלאי לבין העובד בתעשייה, אך האגודה מטילה חסותה על שני הענפים ובכך טמון יתרון חשוב.

שלושה אזורים טיפוסיים

לצורך בדיקתה של בעיית התיעוש, בחרנו בשלוש קבוצות של מושבים בשלושה אזורים טיפוסיים מבחינת המיקום והאופי. בישובים אלה נבדקו האפשרויות הרצויות לשילוב התעשייה הן בנושא ייעול ותקציב והן בנושא הקרקע. הקריטריון, שעל-פיו הוחלט איזה אזור מאופיין עדיין כחקלאי, היה אחוז ימי העבודה שהמשק משקיע בחקלאות. הממוצע הארצי מצביע על כך שלמעלה מ-40% מהמשקים מפנים לכל היותר 40% מכוח העבודה שלהם לחקלאות. למעלה מ-20% מהמשקים מפנים 100% (250 ימי עבודה של שמונה שעות) ואף יותר מזה לחקלאות, כלומר, את כל כוח העבודה שלהם. לדוגמה, במשקי אזור ההר חלקן של המשפחות הבלתי-חקלאיות או חקלאיות-למחצה גדול מחלקן של המשפחות החקלאיות. קרוב ל-60% מהמשפחות מפנה לחקלאות עד 40% מכח העבודה שלהם; והסיבה לכך ברורה: המחסור באמצעי ייצור והיעדר יכולת להשקיע בחקלאות. האזור ההררי מייצג את הסקטור הכפרי שבו, מבחינה אובייקטיבית, אמצעי הייצור מעטים. מבחינה חקלאית שוררים תנאים קשים במיוחד באזור מרום הגליל. באזור זה 70% מהמשפחות מפנות מכסיומם 40% מכח העבודה לחקלאות, ואילו מספר המשפחות העוסקות ב-100% בחקלאות מועט ביותר. לעומת זאת, יש לציין כי באזור חיפה, שהוא אזור חקלאי טוב, רק 30% מהמשפחות מפנות כוח עבודה שלא לחקלאות. עפ"י הקריטריון שלעיל נבחרו איפוא, שלוש קבוצות טיפוסיות: קבוצת ישובים מאזורי ההר, קבוצת ישובים מאזור לכיש, וקבוצת הישובים בקרבת המרכזים העירוניים של רמלה ולוד.

מאפיינים של אזור ההר

לאזור ההר, הכולל את כל המושבים ההרריים בארץ — ירושלים, מרום הגליל ומעלה הגליל — אופייניים מחסור של קרקע חקלאית טובה, קרקע רדודה ושטוחה, תנאים אקלימיים שאינם מאפשרים יתרון יחסי (בירקות מבכירים, בפרחים ושאר מוצרי החקלאות לייצוא), תנאי הובלה קשים, היעדר תשתית לבניה וכו'. האזור מאופיין גם ע"י הממדים המצומצמים של המשק החקלאי. חוסר המים והקרקע יצרו משק בו המטעים וענפי החצר, כגון לולים, מהווים למעשה את כל המשק האינדיבידואלי. משק בהיקף כזה אינו מסוגל לספק תעסוקה ופרנסה מלאה לחקלאי האזור ולכן רבים משלימים פרנסתם ע"י עבודת חוץ. זהו איפוא, משק עזר במלוא מובן המילה. במשק מסוג זה אין קיימת סכנה להיווצרות קונפליקט של גישות ושאיפות בין קבוצת החקלאים לבין הלא-חקלאים. שהרי ביסודו של המשק טמון גם האינטרס החקלאי, אם כי אמנם לא גדול, בצד תעסוקה לא חקלאית. ההתיישבות במעלה הגליל מטרתה העיקרית חיזוק האוכלוסיה היהודית בגליל. מכאן שיש לשלב את התעשייה כפתרון לבעלי המשקים, לבנים היורשים ולצאצאיהם. כלומר, לדעתנו על התעשייה באזור זה להיות גורם חשוב לתעסוקה ופרנסה לכל דור ההמשך במושבים. המלצתנו היתה, למקם את התעשייה, במרכז דומם, ואילו קליטת הבנים עובדי התעשייה תהיה במושבים גופם (זוהי גישה הפוכה לזו שעליה הומלץ, בגוש נהורה—לכיש).

יחידת המשק תושבת כאן על שילוב של לול ושל תעשייה, מאחר שבאזור זה חייבת לבוא השלמת פרנסה לתעשייה. קליטתו המלאה של צעיר באזור תלויה רבות בשילוב מסוג זה אשר יבטיח מעין השלמה להכנסה מתעשייה, שהרי אלמלא כן יוכל לפנות למפעלים בערים הגדולות. גישה זו מחייבת הרחבת מכסות הלולים והגדלת מספר היחידות; והיא מצריכה מתן עדיפות לאזור זה ואף הקטנת מכסות באזורים אחרים לטובת אזור מעלה הגליל. גישה אלטרנטיבית אחרת היא שילובה של העבודה בתעשייה והשותפות בענפים עם מניה במפעל. בדרך זו, לבנים שאין להם משק עזר חקלאי אינדיבידואלי תהווה המניה, המאפשרת שותפות ברווחים, את "משק העזר". הווה אומר, אם בעל משק עובד בתעשייה הוא ניהנה משכר עבודה בלבד, ואילו בן שאין לו משק עזר חקלאי יהיה בעל מניה בתעשייה ויהנה מדיבידנדה.

פיתוח כזה משתלב היטב, כפי שכבר צויין, במדיניות פיזור האוכלוסין. יש להוסיף כי הפתרון נבחן מן ההיבט החברתי; וכן נשאלו הבנים לגבי נכונותם להישאר באזור, ואכן נמצא כי קיימת נכונות רבה.

ההמלצה להקים את התעשייה במרכז גושי דומם, ולא בתוך הכפר עצמו, הושפעה בין השאר מכך שלכפר בודד אין היכולת להקים ולתפעל מפעל תעשייתי, הן משום שהוא נעדר כוחות מקצועיים מספיקים והן מבחינת חוסר יכולתו לעמוד בהשקעות הכספיות. מפעל "שתולפלן" בשתולה, לדוגמה, מתמודד עתה בבעיות קשות של כח-אדם מקצועי ושל ניהול תקין. רק איגוד של מספר מושבים יוכל להבטיח את תיפעולו הנאות והצלחתו של המפעל התעשייתי.

אזור קרית גת

הקבוצה השניה, כאמור, מיוצגת ע"י אזור קרית גת. מושבים כדוגמת עוצם, נגה, שחר, זהר או טללים, מאופיינים ע"י תנאים חקלאיים טובים — קרקע טובה, שפע מים, יתרונות יחסיים בגידול פרחים וירקות מבכירים, בפרדס מצליח, בלולים וברפתות. למעשה, אזור חקלאי זה הוא מהטובים שבארץ. המשקים החקלאיים באזור זה יכולים לפרנס בהצלחה את בעל המשק, ובמקרים רבים אף את בנו היורש. אלא שקליטת בנים שאינם יורשים במסגרת המושב תתקל בקשיים חברתיים. שהרי פער עצום קיים בין בעל משק לבין מחוסר משק, וחוסר שיוויון זה יביא לקונפליקטים שיגרמו להרס המושב.

התעשייה הממוקמת במרכז הגושי, במקרה זה בנהורה, מתפקידה יהיה לספק פרנסה לאותם בעלי משקים שמשקם הוזנח עקב חוסר ידע, יוזמה ורצון לעסוק בחקלאות; לבנים יורשים שאינם מעוניינים או יכולים להשתלב במשק הוריהם; ובראש וראשונה לבנים שאינם יורשים אשר ייקלטו במרכז הגושי. החדרת התעשייה למושב באזור זה תסייע בנוסף לכך בהבטחת שירותי עזר לחקלאות כגון מכוני תערובת ובתי אריזה.

בעיית דור ההמשך באזור תמצא איפוא את פתרונה במספר דרכים: ראשית, כמעט לכל משק יהיה בן יורש משלו. שנית, מספר בנים ייקלטו במסגרת המושב כעובדים מקצועיים, ובתורת מורים ובעלי מקצוע אחרים. אכן, על הדבר להיעשות בצורה מבוקרת באופן שהפיקוח יישאר בידי הגורם החקלאי. ושלישית,

הפתרון ביחס ליתר הבנים יהיה בהשתקעות במרכז גושי מאוכלס שיקלוט את אותם בני הדור הצעיר שאינם יכולים להיקלט במושב, אך יחד עם זאת אינם מעוניינים או שאינם מסוגלים לפנות להשתקעות בעיר. במרכז הגושי ירוכזו ביי"ס אזורי, השירותים המוניציפליים ותעשיות משותפות שמטרתן לשרת את החקלאי. יהיו גם בנים שייקלטו בקרית גת, ותוקדש דאגה לפתרון בעיות הזיור והתעסוקה עבורם. אם נרצה להגדיר את מהותו של מרכז גושי, הרי שזוהי תעשייה הממוקמת במרכז בין-כפרי ומבנה המקיים פלורליזם או רבגוניות. באזור לכיש יוקם מרכז גושי הכולל תעשיות הקשורות בחקלאות כגון, בתי אריזה, מפעלים למיון תוצרת, משחטות וכן מפעלים שונים לעיבוד תוצרתו של אזור חקלאי עשיר זה. המפעלים יוקמו על בסיס צורות-בעלות שונות: יהיו מפעלים המשותפים לאזור כולו, מפעלים קואופרטיביים בבעלות בנים המתגוררים במרכז ושאינם שייכים למושבים וכו'.

ההצעות שלעיל, מהוות תשובה חלקית לדילמה שלפיה אין אפשרות לקלוט בנים ללא גבול בתוך המושב עצמו, על מנת שלא להרוס את האופי החקלאי הדומיננטי שלו, אך יחד עם זאת רצוי וחיוני לקלוט באזור — מחוץ למושבים — 200 עד 300 משפחות נוספות. מרכז גושי זה שימוקם באזור כפרי, לא יהווה מעין עיירה קטנה ומבודדת אלא יהיה משולב במערך המוניציפלי של האזור כולו. המרכז ישרת את מדיניות פיזור האוכלוסיה, יקלוט עודפי כח-אדם, ימשוך אנשים להישאר באזור וישפיע השפעה מעודדת וחיונית על כל המערכת.

אזור רמלה לוד

הקבוצה השלישית היא של המשקים באזור רמלה—לוד המאופיינים אמנם ע"י תנאים חקלאיים טובים למדי, אך יחד עם זאת קרובים הם לקומפלקס התעשייתי הגדול בלוד המהווה מוקד משיכה לעובדים. והתוצאה היא כי מרבית חקלאי האזור גרים במושב, אך עובדים בלוד ובערים אחרות. קרבת האזור לערים יוצרת גם היא במושבים נטיה לשלב מגורים בכפר עם עבודת-חוץ ורנטה מגורמי ייצור חקלאיים.

המצב הקיים בו רוב התקבולים אינם עוברים דרך האגודה, מביא לערעור מצבן של האגודות. תעשייה קואופרטיבית בבעלות משותפת תחזיר לאגודות את תפקידן ותחזק את הישובים.

נמצא, כי התעשייה שתוקם כאן חייבת לעמוד בתחרות עם תעשיות חזקות כתעשייה האוירית בלוד. התעשייה, על כן, חייבת להיות בעלת רמה מתקדמת ועתירת ידע, ולהציע משכורות נאות ותנאי קידום סבירים, באופן שלחבר המושב יהיה אינטרס להיקלט בתעשייה זו. כמובן שפיתוח מעין זה מחייב שיתוף בין האגודות והמועצה האזורית לבין גורמי חוץ כגון ארגוני הקניות, הסוכנות היהודית, חברות ממשלתיות, בעלי הון פרטיים, מפעלים הסתדרותיים, קואופרטיבים של חברי מושב או בני מושב ועוד. לאגודה המרכזית ולעובדים חברי המשקים תשמר בכל מקרה השליטה על התעשייה. אין אפשרות למקם מפעלים אלה בישובים עצמם, ומכאן המלצתנו להקים במרכז הגושי בית החשמונאי.

כתוצאה מכל אלה ניתן יהיה לקלוט בגוש תוך 3 שנים את דור ההמשך
ובדרך זו להכפיל את אוכלוסיית המושבים באזור. לאחר מכן יהיה נאלץ
העודף הדמוגרפי לפנות אל מחוץ למושבים. באזור זה אין לדבר על עדיפות
מוחלטת לקליטת בניים במרכז גושי על פני קליטתם בערים כמו רמלה ולוד.
מכאן, שעל התנועה לכוון את הבנים בצורה מאורגנת עם פתרונות דיור הולמים
(כגון. שילוב בני האזור במסגרת שיכון לזוגות צעירים וכו') לערים הסמוכות.
ולבסוף, ברור כי אם לא ייעשה צעד לקראת פתרון זה, התופעה של ריבוי
עבודות חוץ תלך ותגבר, הקרקע תרוכז בידיהם של מספר קטן והולך של אנשים
שיעבדו את השטחים בעבודה שכירה. ולמעשה, אחת ממטרותינו ועקרונותינו
של המושב: **הצמדתו של האדם לקרקע** שקיבל ולייעודו החקלאי, תלך ותטשטש.